

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ СТУДІЙ ПАМ'ЯТІ: ДОСВІД МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ОПОРУ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ*

В. В. Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

telvak1@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

В. В. Масненко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

masnenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

Ключові слова: студії пам'яті, режими пам'яті, методологічна трансформація, типи мнемонічних діячів, російсько-українська війна.

У статті доведена потреба подолання поширеної методологічної помилки – легковаження факту пам'яттєвої російської агресії. Наголошено на необхідності відмовитися від широкотрактованого опису політики пам'яті як антагоністичної у межах концепції «пострадянського націоналістичного конфлікту». Запропоновано продуктивнішу і перспективнішу альтернативу – модель пам'яті «різних цивілізацій», що базується на конфлікті між євразійською та центрально-східноєвропейською культурами пам'яті. Обґрунтовано, що такий підхід сприятиме вичерпанню потенціалу антагоністичної пам'яті і уможливить формування практик агоністичної пам'яті. Доведено, що деконструкція репресивної моделі російського імперського історичного пам'яттєвого дискурсу має не тільки теоретичну наукову, але й практичну соціальну значущість.

THEORETICAL MODEL OF MEMORY STUDIES: THE EXPERIENCE OF METHODOLOGICAL TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF RESISTANCE TO RUSSIAN AGGRESSION

V. V. Telvak

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

V. V. Masnenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Keywords: memory studies, regimes of memory, methodological transformation, types of mnemonic agents, Russian-Ukrainian war.

The purpose of the article is to justify the need for developing a new theoretical model of memory studies and an effective methodological toolkit for studying the Ukrainian mnemonic space in the conditions of the Russian-Ukrainian war, based on the necessity of their adjustment and practical counteraction to the historical propaganda of the aggressor state, the Russian Federation. Research methodology. The proposed study was conducted using methodological approaches of memory studies and comparative historiography, which made it possible to identify and describe existing and prospective theoretical models of studying the mnemonic sphere. The productivity of the theoretical paradigms themselves was determined through empirical verification of the primary scientific hypothesis regarding the extreme regime of memory under conditions of aggression.

* Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598)

Scientific novelty. The novelty of the research lies in the rethinking of existing theoretical approaches and methodological tools of memory studies, which is determined by new challenges faced by researchers in the context of Russian aggression against Ukraine. A deconstruction of the theoretical foundations of the model of the «post-Soviet nationalist conflict» and the concepts of «Western epistemological colonialism» is proposed.

Conclusions. The study substantiates the need to overcome a systemic methodological error – ignoring the fact of Russian aggression, not only military but also mnemonic. It is proposed to abandon the description of memory politics as antagonistic within the framework of the «post-Soviet nationalist conflict» model. A more productive and promising alternative is considered – the theoretical model of memory as a «clash of civilizations,» namely, the conflict between Central and Eastern European memory culture and the Eurasian one. It is assumed that such an approach may help exhaust the potential of antagonistic memory and open up opportunities for the formation of a culture of agonistic memory. It is proposed to focus on analyzing the transformation of different types of mnemonic agents (actors of memory) and regimes of memory. It is substantiated that the deconstruction of the repressive type of historical mnemonic discourse of the aggressor state, the Russian Federation, is of both theoretical scholarly and practical social interest.

Постановка проблеми. Агресія РФ проти України, спочатку як гібридна війна, окупація Криму, локальна війна на Донбасі, а з часом, як збройне повномасштабне вторгнення, не тільки становить величезну загрозу для збереження державного суверенітету і національної ідентичності українців, але й породжує велику кількість викликів для наукової сфери, у тому числі й для історичної науки. Зокрема, виникла нагальна потреба переосмислення підходів українських істориків до дослідження ретроспекції стосунків з агресивним сусідом. Але не менш актуальні завдання постають і у сфері теоретико-методологічного переоснащення нашого історичного цеху, у тому числі такої затребуваної на цей час галузі як *memory studies*.

Проте, почати варто з більш загальної проблематики – визначитися як описувати сучасний російський/російськоцентричний історичний наратив, особливо той який використовується як вагома частина пропаганди держави-агресора, а по суті, як ідеологічне обґрунтування самої агресії. Безперечно, що ця ситуація потребує обговорення в ширшому професійному колі українських істориків, а у перспективі й із залученням зарубіжних колег, для вироблення певного консенсусу. Цю публікацію розглядаємо як пропозицію для такого обговорення і пропонуємо нашу інтерпретацію сучасних текстів російської сторони, які продукуються в середовищі істориків, політологів, соціологів, всіх хто представляє соціогуманітарну сферу. Вважаємо, що до них не можна використовувати таке визначення як «російська історіографія», яке імпліцитно містить науковий компонент. Йдеться, не про те, аби

взагалі відмовити російській стороні у науковому статусі. Вочевидь, в країні-агресорі та за її межами ще залишилися окремі дослідники, які намагаються зберегти реноме історії, як науки, але вони на нинішній час перебувають на маргінесі майже цілком підпорядкованому путінській пропагандистській машині історичного цеху РФ. В умовах, коли російські науковці погоджуються з тим, що головним спеціалістом в галузі історичного знання визнається кремлівський диктатор, важно вести мову про науковість такого наративу. Тут важливо згадати й про те, що переважна більшість російських істориків починаючи від 2014 р. публічно підтримала агресію проти України. А з початком повномасштабного вторгнення, в російській «гуманітаристиці» навіть окреслився цілий напрямок, у межах якого масово продукуються псевдонаукові аргументи для виправдання агресії – доцільності т.зв. «СВО»¹.

У сфері *memory studies* на нинішній час також спостерігаємо парадоксальну ситуацію, яка потребує уважного аналізу та відповідного реагування. При цьому, важливо враховувати, що саме ця наукова галузь є найбільш чутливою, і водночас найбільш вразливою стосовно профанації історичного знання, перетворення його у суто пропагандистський конструкт. Прикметно, що йдеться не лише про країну-агресора, але й про західних науковців та й про частину фахівців у цій галузі українського походження. Виявляється, що тут

¹ Івангородський К. Дегуманізація українців і демонізація України російською історіографією як засіб виправдання так званої «СВО». *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2024. № 1. С. 8–24.

досі досить пріоритетною, якщо й не домінуючою, залишається теоретична модель «націоналістичного конфлікту», через призму якої мнемонічний простір України розглядається як неповноцінний, деформований надмірним радикалізмом націоналістично налаштованих еліт, а будь-які відхилення від російськоцентричного нарративу кваліфікуються як ексклюзивні, такі, що розколюють українське суспільство і викликають відповідну негативну реакцію російської сторони. Крайнім виявом таких надмірних умоглядних конструкцій вважаємо твердження про те, що саме така позиція української сторони й спровокувала російську агресію.

Аналіз наукових досліджень і публікацій.

Треба нагадати, що теоретико-методологічні засади *memory studies* в українському соціогуманітарному просторі формувалися під потужним впливом західної наукової традиції, з певними корегуючими імпульсами з російського боку (користь останніх виглядає доволі сумнівною, про що й буде мова у викладі основного матеріалу). Аналогічна логістика провадження теоретичних новацій в українську дослідницьку практику спостерігається і в інших сегментах сучасних історичних знань.

Загально визнано, що найсуттєвіший вплив на становлення українських меморіальних студій спричинили класичні праці західноєвропейських та американських дослідників М. Альбваса, П. Коннертона, А. Ассман та ін.² Важливим компонентом коригування теоретичних засад для нашої проблематики становлять дослідження соціальної пам'яті в умовах війни та формування культури пам'яті в повоєнній ситуації. Цікаві приклади дослідження пам'яттєвого дискурсу можна знайти у постколоніальних студіях. Серед них, зокрема треба згадати тексти Б. Стора, щодо мнемонічних проблем у Франції стосовно суперечливої колоніальної алжирської спадщини та Ж. Бертран про ідентичнісний конфлікт навколо проблем окупації північного Кіпру³.

Частина українських істориків тривалий час використовувала також теоретичні напрацюван-

ня російських колег⁴. Особливою популярністю користувалися концептуальні тексти М. Копосова та О. Міллера⁵. Але при цьому досить часто не враховувалась обмеженість такого інтелектуального ресурсу. З одного боку, переважна більшість російських теоретичних моделей мали вторинний, похідний характер, оскільки, були модифікаціями західних інтелектуальних концептів. А з іншого боку, в теоретичних побудовах російських дослідників спостерігалася досить стійка тенденція до посилення імперських великодержавних конотацій. Показовим прикладом останнього є позиція О. Міллера, який тривалий час позиціонував себе як незаангажованого академічного історика, а в нинішніх умовах доволі відверто демонструє типові проімперські підходи. Звідси, на нашу думку, в український науковий простір було штучно імплантоване трактування історичної пам'яті, передовсім як суто політичного інструменталістського проєкту, з особливою увагою на визначальну роль офіційної історичної політики у його становлення, а сама політика пам'яті апріорі розглядалася як свідоме маніпулювання історичним знанням на користь правлячих (націоналістичних) еліт.

Теоретичні засади сучасних українських пам'яттєвих студій доволі ретельно описані у текстах Л. Нагорної, А. Киридон, О. Гриценка⁶ та ін. дослідників. Особливо продуктивним для опрацювання нашої проблематики вважаємо концептуальні підходи О. Гриценка, який вніс у простір студіювання колективної пам'яті та історичної політики надзвичайно важливий соціокультурний аспект. Саме така парадигма наближає нас до переходу на цивілізаційне розмежування у сприйнятті мнемонічних реалій воєнного часу. Ці напрацювання, безперечно, становлять важливу основу для подальшого теоретико-методологічного «переозброєння» нашого історичного цеху.

⁴ Посилання на видання (цитування видань) держави-агресора рф здійсненні з метою протидії ворожим наративам, інформаційним загрозам та ворожій пропаганді в інформаційній сфер (відповідно до листа МОН України № 1/19894-24 від 25.10.2024).

⁵ Kopysov N. *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 321 p.; Miller A. I. *Global Memory Culture in Doubt. Russia in Global Affairs*. 2024. № 22(3). P. 32–44.

⁶ Нагорна Л. *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.; Киридон А. М. *Гетеропії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. К.: Ніка-Центр, 2016. 320 с.; Касьянов Г. *Past continuous. Історична політика 1980-х–2000-х: Україна та сусіди*. К.: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.; Гриченко О. *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Вид. друге, доп. / Упор. Н. Гончаренко. К.: Майстер Книг. 2022. 336 с.

² Halbwachs M. *La memoire collective*. Paris: Presses Universitaires de France, 1968. 204 p.; Нора П. *Тенерішнє, нація, пам'ять* / пер. з фр. К., 2014. 272 с.; Connerton P. *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 150 p.; Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* / Пер. з нім. К.: Ніка-Центр, 2012. 440 с.

³ Stora B. *Le transfert d'une memoire: de l'«Algérie française» au racisme anti-arabe*. Paris, La Découverte, 1999. 150 p.; Бертран Ж. *Поразка Європейського союзу в кіпрському ідентичнісному конфлікті. Європа та її болісні минувшини* / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннарром. Пер. з фр. Є. Марічева. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 208–219.

Але слабким місцем вважаємо те, що коректні теоретичні побудови доволі часто не спрацювали при дослідженні реального стану історичної пам'яті українського соціуму та особливо актуальної політики пам'яті. Типовим прикладом такого нераціонального використання, можуть слугувати висновки М. Мінакова про те, що офіційна політика пам'яті в Україні, спираючись на принципи консервативного етноцентризму, встановлює ідеологічну монополію, буцімто нехтує багатьма соціальними, культурними, етнічними, релігійними та мовними групами і тим самим розколює суспільство⁷. Водночас цей автор і багато інших дослідників не помічали, що описані ними явища відбувалися в умовах російської агресії, яка суттєво змінила мнемонічний простір і вимагала відповідної захисної реакції країни жертви цього вторгнення.

Автори статті свого часу вже пропонували власне бачення методологічних підходів дослідження політики пам'яті на тимчасово окупованих територіях⁸. Нинішня публікація орієнтована на подальший розвиток висловлених міркувань. При цьому, автори спиралися на верифікацію власної наукової гіпотези та напрацювання під час виконання кількох науково-дослідних проєктів з вказаної проблематики.

Мета статті. Обґрунтувати доцільність вироблення нової теоретичної моделі дослідження *memory studies* та результативного методологічного інструментарію студіювання українського мнемонічного простору в екстремальних умовах російсько-української війни, виходячи з потреби їхньої суттєвої корекції та практичної протидії історичній пропаганді країни-агресора РФ.

⁷ Minakov M. Othering from within. The ideological function of Ukrainian Institute of National Remembrance in 2015–2018. *Ideology And Politics Journal*. 2020. № 2 (16). P. 215–228.

⁸ Masnenko V., Telvak V., Telvak V., Yanyshyn B. Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the «Wild field» to Russian occupation. *Analele Universității din Craiova. Istorie*. 2021. Nr. 2 (40). S. 101–114; Тельвак В. В., Масненко В. В. Ukraine Crisis: російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News». *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2021. № 2. С. 136–143; Telvak V., Werner W. Interest in Historical Figures on the World Wide Web as a Marker of Historical Consciousness in Contemporary Ukraine. *Eminak*. 2023. № 1(41). С. 234–254; Yaremchuk V., Telvak V., Masnenko V., Telvak V. Representation of Ukraine in Russian history textbooks (until 2021). *Danubius*. 2024. № XLII. С. 179–203; Telvak V., Ilnytskyi V. A year of existential war in analytical reflections of the Warsaw Centre for Eastern studies. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2023. № 27. С. 249–258; Ilnytskyi V., Telvak V. Ukraine under the conditions of the second year of existential war in analysts' reflections of the Warsaw centre for Eastern studies. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 31. С. 218–237.

Виклад основного матеріалу. Передовсім необхідно визначитися з тим наскільки доцільним та незаангажованим з погляду академічного дискурсу може бути саме дослідження пам'яттєвої проблематики під час жорсткого воєнного протистояння, яке супроводжується не менш антагоністичними «війнами пам'яті». Тим більше, коли репрезентуєш наукову спільноту країни, яка стала жертвою агресії. Чи не будуть запропоновані методологічні пропозиції «випадати» з суто академічного поля і потрапляти у ризиковану зону контрпропаганди? Тим більше, окремі дослідники мнемонічної проблематики вже висловлювали подібні побоювання. Так, на думку Г. Касьянов, в Україні можуть сприймати науковців, які досліджують російську політику пам'яті як колабораціоністів – і в юридичному плані, і в громадській думці – якщо вони не слідуєть за офіційним приписам боротьби з ворогом і натомість спробують представити збалансований академічний аналіз. Буцімто: «Сам факт наукового інтересу до російської політики пам'яті може викликати підозру. Незалежно від змісту, позитивну публічну оцінку ідей і праць російських вчених можна розглядати як поширення «кремлівських наративів»⁹. Автори категорично не погоджуються з такою позицією. Ця дивна заява Г. Касьянова, вочевидь, слугує спробою вигадати своєрідне «інтелектуальне алібі» для виправдання власної заангажованості, особливо за попередньої доробок у галузі пам'яттєвої проблематики.

Натомість, на наше переконання, аналіз політики пам'яті/історичної пропаганди агресора, передовсім сутності «руського мира», путінізму, російських історичних міфів, зазіхань на українську історичну спадщину, акторів/поширювачів пам'яттєвого дискурсу, меморіального законодавства держави-агресора, комеморативних практик (особливо на тимчасово окупованих територіях), антиукраїнської пам'яттєвої складової в системі освіти, залучення професійних істориків до офіційної пропаганди дозволить не тільки збагатити проблематику українських студій пам'яті, але й виробити дієвий механізм протидії пам'яттєвій інвазії РФ. Такий підхід не тільки не суперечить академічним стандартам, але й оновлює їх, надає їм затребуваного суспільного спрямування.

Вдаючись до аналізу оптимальної теоретичної моделі *memory studies*, варто нагадати про відмінності внутрішньої природи історичного знання та знання мнемонічного. Якщо історичне знання сфокусоване на минувшині та формується на

⁹ Kasianov G. Challenges of antagonistic memory: Scholars versus politics and war. *Memory Studies*. 2022. Vol. 15(6). P. 1296.

основі історичних фактів й інтерпретацій дослідника, то знання мнемонічне стосується переважно сучасності й являє собою постійно відтворюваний конструкт суспільних уявлень про минувшину. Причому, цей пам'яттєвий конструкт не обов'язково ґрунтується на історичних фактах, а професійні історики далеко не перші у впливах на його формування.

Відповідно, наступний аспект полягає у визначені найбільш продуктивної з методологічного погляду теоретичної моделі студій пам'яті. На нашу думку, необхідно відмовитися від використання дослідної моделі «*пострадянського націоналістичного конфлікту*», поширеної у західному експертному і науковому середовищі (і сліпо запозиченої деяким українськими авторами¹⁰), яка виявилася непродуктивною і зосередитися на студіюванні теми в координатах формування пам'яттєвої традиції, культури пам'яті в просторі «*різних цивілізаційних моделей*». У ширшому розумінні – європейської та євразійської.

Більше того, нескладно помітити, що адепти моделі «*пострадянського націоналістичного конфлікту*» відверто, чи приховано, сповідують ідею «західного епістемологічного колоніалізму», який дивним чином поєднуються з російською великодержавністю. Використання ними колоніальної риторики створює нерівноцінний поділ між широко визнаними «стабільними» центрами (в їхній інтерпретації – Росією), які легітимізуються академічними знаннями, політикою та монополією на «теорію», у тому числі й у галузі *memory studies*, та «нестабільні» периферії (на цей раз – Україною), які нібито характеризуються локалізмом, відсутністю наукової зрілості та нестандартним підходом до дослідницьких проблем, який часто зневажливо оцінюється як «емоційний» та «радикальний».

Так, наприклад, у оглядовій статті 2021 р. П. А. Рудлінг «скромно» натякнув, що він, як «високкваліфікований експерт», міг би допомогти розгубленим/неосвіченим українцям залагодити війни пам'яті: «Якби український уряд покладався на міжнародну експертизу, а не на своїх менеджерів пам'яті, деяких із цих конфліктів пам'яті можна було б уникнути або розрядити до того, як вони переросли в дипломатичні конфлікти з дуже реальними політичними наслідками для України»¹¹.

¹⁰ Касьянов Г. В. Украина как «национализирующее(ся) государство»: обзор практик и результатов. *Социология власти*. 2021. № 33 (2). С. 117–146.

¹¹ Rudling Per Anders. Managing Memory in Post-Soviet Ukraine: From «Scientific Marxism-Leninism» to the Ukrainian Institute of National Memory (1991–2019). *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. № 2 (2021). P. 85–136.

Щодо якості такої «міжнародної експертизи» виникають цілком обґрунтовані сумніви. Як справедливо звернула увагу Н. Бернар-Ковальчук, навіть в умовах російської агресії проти України в західному академічному середовищі, поширювалися нарративи, які прямо перегукувалися з псевдоісторичними тезами путінської пропаганди: «Низка провідних західних істориків і далі сприяли формуванню інтелектуальної рамки, в якій російські ірредентистські претензії на Україну могли сприйматись як прийнятні або легітимні»¹². Детальний аналіз епістемологічного відриву західної академічної спільноти від українських реалій здійснив А. Заярнюк, який показав, як відмова визнавати Голодомор геноцидом, демонізація українського націоналізму, акцентування на «внутрішніх проблемах» України, створювало враження симетрії між агресором і жертвою. Водночас відсутність належної академічної реакції на інструменталізацію перемоги у Другій світовій війні та відродження культури Сталіна у Росії формувала історіографічний дискурс, що резонував із кремлівськими нарративами й применшував загрозу агресії. Оздоровлення західного академічного середовища дослідник бачить у суттєвій зміні дослідницьких моделей, проведенні своєрідної деколонізації досліджень Центрально-Східної Європи, а «деколонізацію» власної історії та культури радить залишити Україні. Цей процес, на переконання А. Заярнюка, має супроводжуватися «деімперіалізацією» імперської оптики західної академії¹³.

Повертаючись до *європейської цивілізаційної моделі* мнемонічного ландшафту/простору, пропонується застосувати більш чітку його структуризацію, шляхом виділення кількох окремих, але взаємопов'язаних сегментів: *західноєвропейського, центрально-східноєвропейського, балканського* тощо. Особливість історичної культури центрально-східноєвропейського простору, відповідно і України в ньому, полягає в обтяженні його постгеноцидною, посттоталітарною советською спадщиною, яка формує більш складну структуру пам'яті. Оскільки до загальноєвропейської транснаціональної пам'яті про Голокост долучається пам'ять про Голодомор та інші репресивні дії епохи комуністичного панування. Позитивно, що європейське

¹² Бернар-Ковальчук Н. Складнощі фреймування: історичне письмо в умовах війни. *Критика*. 2025. червень. URL: <https://Krytyka.com/ua/articles/skladnoshchi-freimuvannia-istorychne-pysmo-v-umovakh-viiny>

¹³ Zayarnyuk A. Historians As Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. October 26. Vol. IX. No. 2. P. 191–212 (209).

співтовариство рухається у напрямку спільного сприйняття мнемонічного занепокоєння посткомуністичних країн (рішення Європейського парламенту та Парламентської асамблеї ОБСЄ 2009 р. про відзначення 23 серпня Дня пам'яті жертв тоталітарних режимів). В умовах російської агресії проти України ці процеси помітно поживалися і розглядаються на державному рівні. Так, 3 серпня 2022 р. керівники Естонії, Литви, Латвії, Польщі і Румунії підписали спільне звернення до Євросоюзу приділити більше уваги засудженню злочинів усіх тоталітарних режимів ХХ ст. та вшануванню пам'яті їх жертв¹⁴. Місце Східної Європи у спільному європейському мнемонічному просторі осмислюється й науковцями. Продуктивним прикладом такого підходу може слугувати монографія «Memory and Theory in Eastern Europe», зокрема розділи, присвячені передісторії пострадянських «війн пам'яті» в Україні (Андрія Портнова) та експансіонізму Росії (Іллі Калініна)¹⁵.

Але спостерігається й інший підхід, які демонструють російські дослідники, зокрема О. Міллер. Він вважає, що колишні посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи зруйнували збалансовану культуру пам'яті сформовану в Західній Європі, побудовану на консенсусі в оцінці Голокосту, і використовуючи агресивно інструменталістський підхід до минулого, нав'язали свою екстремальну модель, у якій акцентується на стражданнях власних народів, а основною загрозою визначається саме Росія. До винуватців переформатування європейської політики пам'яті він відніс, цілком прогнозовано, й Україну¹⁶. Отже тут спостерігаємо малопродуктивну спробу не тільки спотворити європейську культуру пам'яті, але й перекласти вину за «війни пам'яті» з країни-агресора РФ на посткомуністичні країни. Зрештою, маніпулятивний підхід в оцінках європейської моделі пам'яті став типовими для сучасного російського дискурсу¹⁷.

Наступним важливим, навіть визначальним, компонентом осмислення сучасної мнемонічної ситуації в Україні та і в усьому просторі Центрально-Східної Європи має бути врахування факту російської

агресії (як гібридної, так і відкритої, збройної) та її впливу на політику пам'яті. Дивує, що чимало дослідників пам'яттєвої проблематики тривалий час не помічали цього і продовжували власні студії української ситуації ізолювано від трагічних реалій (М. Мінаков¹⁸, А. Плеханов¹⁹, Ю. Юрченко²⁰).

Поступово тези про російську агресію проти України все ж з'являються у студіях історичної пам'яті (особливо це простежується після повномасштабного вторгнення 2022 р., яке було вкрай важко проігнорувати), але частина дослідників й досі продовжує зосереджуватися на критиці політики української влади і правих акторів пам'яті, яка, на їхню думку, провокує не тільки внутрішні, але й зовнішні конфлікти. На наше переконання, такий підхід свідомо або несвідомо спотворює реальність, перетворюючи її на «криве дзеркало», у якому причини і наслідки поміняні місцями.

Так, Г. Касьянов у монографії 2018 р. розглядає протистояння України з Росією у координатах т.зв. «братерського суперництва», а історичну політику в міжнародному вимірі характеризує як «конкуренцію національних проектів і національних ідентичностей». Російсько-український конфлікт він описує як «конфлікт радянсько-ностальгічного (з елементами імперсько-ностальгічного) і національного/націоналістичного наративів пам'яті, що просуваються на рівні державної ідеології»²¹. Більше того, російська модель пам'яті апріорі визначена як інклюзивна (об'єднуюча, зокрема через формулу «русского мира»), а українська, навпаки – як ексклюзивна, роз'єднуюча. Як бачимо, в такій інтелектуальній конструкції відсутнє визначення агресора, і відповідно й жертви агресії.

У іншому тексті Г. Касьянов вважає «анексію Криму, війну на сході країни та відсутність структурованої та політично мобілізованої опозиції» тільки головними обставинами, які «сприяють поширенню націоналістичного наративу пам'яті (його визначення української офіційної політики пам'яті)»²².

¹⁸ Minakov M. Othering from within. The ideological function of Ukrainian Institute of National Remembrance in 2015–2018. *Ideology And Politics Journal*. 2020. № 2 (16). P. 215–228.

¹⁹ Плеханов А. А. Разрушение пространства советского символического господства в постсоветской Украине. *Политическая наука*. 2018. № 3. С. 231–263.

²⁰ Yurchuk Y. Reclaiming the past, confronting the past: OUN–UPA memory politics and nation-building in Ukraine (1991–2016). *War and memory in Russia, Ukraine and Belarus* / J. Fedor et al. (eds). N.Y.: Palgrave Macmillan, 2017. P. 107–137.

²¹ Касьянов Г. Past continuous. Історична політика 1980-х–2000-х: Україна та сусіди. К.: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. С. 389–390.

²² Касьянов Г. Толкования ОУН и УПА в публичном дискурсе Украины 1990-х–2000-х гг.: от «реабилитации» к апологии.

¹⁴ Керівники східноєвропейський держав написали лист-звернення про європейську пам'ять – URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/3/161638/>

¹⁵ Memory and Theory in Eastern Europe, ed. Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 280 p.

¹⁶ Miller A. Russia and Europe in memory wars. Oslo: Published by the Norwegian Institute of International Affairs, 2000. 20 p. (NUPi Working Paper 890).

¹⁷ Воронович А. А. Роль европейской политики памяти в государственной исторической политике Молдовы и Украины в 2000-х годах. *Политическая наука*. 2018. № 3. С. 204–230.

Отже, агресивні дії з боку Росії інтерпретовані лише як супутні обставини, у яких відбувається т.зв. аполітизація радикального націоналізму в українському публічному просторі.

Зрештою, Г. Касьянов разом з С. Осадчук визнали факт агресії та його вплив на мнемонічний простір: «Війни пам'яті між двома країнами стали невід'ємною частиною збройного конфлікту, в якому Росія грає роль агресора, а Україна змушена шукати симетричну відповідь»²³. Водночас, критикуючи процес декомунізації в Україні, наголошується на його штучному «підв'язуванні» до потреб протидії агресії: «З самого початку «декомунізації» радянська спадщина в офіційних репрезентаціях представлялася як ідеологічна основа дій країни-агресора та окупантів. «Декомунізація» ставала частиною війни з агресором»²⁴.

Досить своєрідний підхід спостерігаємо у найновіших текстах П.А. Рудлінга. З одного боку, він засуджує повномасштабне російське вторгнення і дає належну оцінку історичній пропаганді агресора: «Пронизливі перекручування Російської Федерації виходять за рамки простої фальсифікації історії. Її систематичне спотворення формує ідеологічну основу для політики помсти та неоімперської експансії». Водночас вважає, що до цього спричинилася сама українська влада: «Непродумана політика пам'яті за часів попередників Володимира Зеленського ... використовується як основа для невпинного шквалу дезінформації в спробі дискредитувати український державний проєкт як «нацистський», «геноцидний» та «сатаністський»²⁵.

Отже, аби уникнути подібних «інтелектуальних блукань» і всебічно дослідити пам'яттєву проблематику маємо визнати, що основною причиною глобального протистояння, у тому числі й «війн пам'яті», у просторі Центрально-Східної Європи є агресивна політика РФ, яка уособлює євразійську/азійську мнемонічну модель. Опис цієї моделі потребує окремої публікації. Тут лише зазначимо, що у вигляді гібридної війни російська пам'яттєва інвазія/вторгнення в Україну розпочалась одразу

з проголошення незалежності у 1991 р. Спочатку вона мала локальний характер, і обмежувалась псевдоісторичними та псевдоюридичними спробами підважити українську належність Криму тощо. Але поступово в офіційній історичній політиці РФ сформувався і зміцнився суцільний антиукраїнський компонент, який охопив увесь часовий вимір минувшини. Таку політику варто класифікувати як *історичну пропаганду*. Під цим поняттям пропонується визначити маніпулятивний різновид історичної політики, яка свідомо нав'язує абсолютно спотворене уявлення про минувшину з метою досягнення політичних цілей, у нашому випадку – поневолення металеве і фізичне українців.

Отже, історична політика/пропаганда держави-агресора РФ може бути визначена як екстремальна сурогатна модель викривлення минувшини та неприхованої інструменталізації історії для маніпуляції суспільною свідомістю на догоду чітко артикульованій політичній меті – не тільки порушити державний суверенітет України та її територіальну цілісність, а й знищити Україну як суспільно-політичну реальність і національну ідентичність українців. Пам'яттєва інвазія РФ розпочалася значно раніше воєнної агресії, і виконувала кілька взаємопов'язаних функцій: підготовку сприятливого ґрунту для вторгнення через розмивання історичної свідомості українських громадян, провокування конфліктів в українському соціумі навколо історичної спадщини; обґрунтування територіальних претензій та, зрештою, як інформаційний супровід самого повномасштабного вторгнення.

Характер і зміст російської історичної пропаганди не залежить від того, яку власне політику пам'яті проводила українська влада, ті чи інші внутрішньополітичні гравці. Це не була реакція на український національний чи націоналістичний наратив, як стверджують названі вище дослідники. Навпаки, українська сторона намагалася час від часу, і то доволі неефективно, лише протидіяти російському історичному вторгненню. Більше того, в самій Україні, принаймні до останнього часу лишалося чимало агентів/репрезентантів пам'яті, які поширювали, а почасти і продовжують поширювати російські історичні наративи. Це частина політиків, науковців, журналістів, блогерів, архієреїв та клірики УПЦ МП тощо.

Важливо наголосити на тому, що історична пропаганда РФ має тотальний характер, оскільки вона спрямована не тільки проти України, але й проти багатьох держав і народів. Передовсім це країни, які російська верхівка вважає простором власних впливів, власного домінування: держави Балтії – Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, країни Південного

Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание №№ 1–2. 2018. С. 257–279.

²³ Касьянов Г., Осипчук С. Историческая политика в Украине в контексте конфликта с Россией, 1990–2017. *НеОбъективные конфликты: Политические практики разделения общего прошлого. Россия, Украина, Молдова и Приднестровье: анализ и рекомендации*. Berlin, 2017. С. 92.

²⁴ Касьянов Г. В. «Декоммунизация» в Украине, 2014–2021: процесс, акторы, результаты. *Историческая экспертиза*. 2021. № 4(29). С. 185.

²⁵ Rudling Per A. Tarnished Heroes: The Organization of Ukrainian Nationalists in the Memory Politics of Post-Soviet Ukraine. Hannover-Stuttgart, 2024. 478 p.

Кавказу, країни колишнього «соцтабору» – Польща, Словаччина, Угорщина тощо. Існує безліч організацій (під виглядом недержавних агентів історичної політики) і різних проєктів, через які поширюються російські імперські наративи. В умовах повномасштабної агресії цілєю російської історичної пропаганди стали також т. зв. «колективний Захід» та навіть міфічні «англосакси». Держава-агресор постійно намагається маніпулювати зарубіжними гравцями для посилення мнемонічного тиску на Україну. Найсвіжіший приклад – заклики міністра закордонних справ РФ С. Лаврова до істориків Польщі, Словаччини та Угорщини висунути спільні претензії до України.

Крім того офіційна російська історична пропаганда спрямована й проти власних громадян, передовсім проти неросійських етнічних спільнот, з метою позбавити поширення будь-яких альтернативних історичних наративів, які б підважували імперський великодержавний міф. Водночас, цілком зрозуміло, що саме Україна є, і буде на тривалий час лишатися основною ціллю російської історичної інвазії, оскільки агресор для легітимації власної історичності конче потребує привласнення української спадщини, з наступною трансформацією її під імперські лекала.

У частині оновлення методологічного інструментарію варто звернути увагу на застосування до нашої проблематики теорії політики пам'яті Я. Кубіка та М. Бернхарда, яка дозволяє визначити різні типи мнемонічних діячів та режимів пам'яті. Пропонується чотири ідеальні типи *мнемонічних діячів*: мнемонічні воїни, що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'яттєвого дискурсу; мнемонічні плюралісти, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; мнемонічно байдужі, які не зацікавлені у політиці пам'яті чи ті, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та «воєн пам'яті»; мнемонічно будучні, які опонують будь-яким зверненням до минулого та ігнорують його впливи на сьогодення і майбутнє²⁶.

У випадку з гібридною агресією РФ проти України від 1991 р. спостерігалася ситуація *несиметричної протидії*. До 2014 р. з російської сторони діяли доволі агресивні мнемонічні воїни, а з української, як це не видається тепер дивним, переважали мнемонічні плюралісти. Така ситуація значною мірою шкодила Україні, оскільки дозволяла російським

акторам пам'яті доволі успішно просувати свій контент в український мнемонічний простір. У 2014 р. ситуація зазнала помітних змін. Від того часу йдеться про домінування мнемонічних воїнів, як з боку окупантів, так і з боку тих, що протидіють їхній агресивній політиці. Водночас, переважна частина українських громадян, які опинилися у тимчасовій окупації, лишаються пасивними, потрапляючи під визначення мнемонічно байдужих. Тож одним із перспективних варіантів виходу із окупаційного режиму був пошук оптимальних шляхів до повернення мнемонічних плюралістів. Хоча й тоді було зрозуміло, що до припинення російської агресії й завершення процесу фактичної деокупації це завдання матиме своєрідний «відкладений» статус. Від 24 лютого 2022 р. такий варіант було остаточно втрачено. Відтепер йдеться про довготривалу перспективу капсулювання статусу мнемонічних воїнів у досить жорсткій інтерпретації.

Зрозуміло, що різні групи мнемонічних діячів продукують відмінні *режими пам'яті*, тобто формують впорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Отже, режим пам'яті в умовах агресії та окупації пропонується визначати як *тоталітарний і екстремальний*, який окрім домінантної пам'яттєвої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на цей час груп населення. В АРК, м. Севастополі, окупованих частинах Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (і навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, інші етнічні групи, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ.

Водночас, є всі підстави стверджувати, що комеморативний примус з боку окупантів породжує передбачувану нестабільність і тимчасовість подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дозволяє запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього і перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттєвого режиму. Отже не повсякденні «меморіальні війни», а кардинальна зміна загальної опції – режиму функціонування історичної пам'яті – дозволить зупинити російську агресію у цій царині. Відповідь української сторони також має бути адекватною, диверсифікованою і враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян в цих регіонах.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо на новачійних аспектах трансформування теоретичної моделі та методологічного інструментарію *memory*

²⁶ Kubik Jan, Bernhard Michael. A Theory of the Politics of Memory. *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, edited by Jan Kubik and Michael Bernhard. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 7–36.

studies в умовах російської агресії проти України. Трагічна реальність спонукає дослідників до пошуку валідних теоретичних засад для її осмислення. Перше, необхідно подолати системну методологічну помилку – ігнорування факту російської агресії, не тільки військової, але й пам'яттєвої (*історичної інвазії*). Це дозволить адекватно аналізувати всі суперечливі явища мнемонічної сфери в просторі Центрально-Східної Європи. Друге, відмовитися від опису політики пам'яті як антагоністичної у рамках моделі «*пострадянського націоналістичного конфлікту*». Теоретична модель «*різних цивілізацій*», а

саме конфлікту між *центрально-східноєвропейською* культурою пам'яті та *євразійською* видається більш продуктивною і перспективною. В ідеалі такий підхід може наблизити до вичерпання потенціалу антагоністичної пам'яті і відкрити можливості до формування культури агоністичної пам'яті. Третє, зосередитися на аналізі трансформації різних типів *мнемонічних діячів* (акторів пам'яті) та *режимів пам'яті*.

Отже, деконструкція репресивного типу історичного пам'яттєвого дискурсу держави-агресора РФ становить одночасно теоретичний науковий, і практичний соціальний інтерес.

References

- Assman, A. (2012). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty. per. z nim. [Spaces of Memory. Forms and Transformations of Cultural Memory. Trans. from German]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Connerton, P. (2009). How Modernity Forgets. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. [in English]
- Bernard-Kovalchuk, N. (2025) Skladnoshchi freimuvannia: istorychne pysmo v umovakh viiny. [The Complexities of Framing: Historical Writing in Wartime]. *Krytyka – Criticism*. Cherven – June. URL: <https://Krytyka.com/ua/articles/skladnoshchi-freimuvannia-istorychne-pysmo-v-umovakh-viiny?> [in Ukrainian].
- Bertrand, J. (2009). Porazka Yevropeiskoho soiuzu v kypskomu identychnisnomu konflikti. [The defeat of the European Union in the Cypriot identity conflict]. *Yevropa ta yii bolisni mynuvshyny. per. z fr. – Europe and its painful past*. Trans. from French. Kyiv. 208–219. [in Ukrainian].
- Halbwachs, M. (1968). La memoire collective. Paris: Presses Universitaires de France. [Collective memory. Paris: Presses Universitaires de France]. [in French].
- Hrytsenko, O. (2022). Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe. Vyd. druhe, dop. upor. N. Honcharenko. [Decommunization in Ukraine as a state policy and as a socio-cultural phenomenon. Second ed.]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Ilnytskyi V., Telvak V. (2024). Ukraine under the conditions of the second year of existential war in analysts' reflections of the Warsaw centre for Eastern studies. *Skhidnoieuropeyski istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. № 31. 218–237. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344> [in English]
- Ivangorodsky, K. (2024). Dehumanizatsiia ukraintsiiv i demonizatsiia Ukrainy rosiiskoiu istoriohrafieiu yak zasib vypravdanniia tak zvanoi «SVO». [Dehumanization of Ukrainians and demonization of Ukraine by Russian historiography as a means of justifying the so-called «SVO»]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya «Istorychni nauky» – Bulletin of Cherkasy University. Series «Historical Sciences»*. № 1. 8–24. DOI: 10.31651/2076-5908-2024-1-8-24. [in Ukrainian].
- Kasianov, G. (2018). Past continuous. Istorychna polityka 1980-kh–2000-kh: Ukraina ta susydy. [Past continuous. Historical politics of the 1980s–2000s: Ukraine and its neighbors]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kasianov, G. (2018a). Tolkovaniya OUN i UPA v publichnom diskurse Ukraini 1990-kh-2000-kh gg.: ot «reabilitatsii» k apologii. [Interpretations of the OUN and UPA in the public discourse of Ukraine in the 1990s-2000s: from «rehabilitation» to apology]. *Forum noveishei vostochnoevropeskoj istorii i kulturi. – Forum of Modern Eastern European History and Culture*. № 1–2. 257-279. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html>. [in Russian].
- Kasianov, G. (2021). Ukraina kak «natsionaliziruyushchee(sya) gosudarstvo»: obzor praktik i rezultatov. [Ukraine as a «Nationalizing State»: A Review of Practices and Outcomes]. *Sotsiologiya vlasti – Sociology of power*. 33 (2): 117–146. [in Russian].
- Kasianov, G. (2021). «Dekommunizatsiya» v Ukraine, 2014–2021: protsess, aktori, rezultati. [«Decommunization» in Ukraine, 2014–2021: Process, Actors, Results]. *Istoricheskaya ekspertiza – Historical expertise*. № 4(29). 174– 200. [in Russian].
- Kasianov, G. (2022). Challenges of antagonistic memory: Scholars versus politics and war. *Memory Studies*. vol. 15(6). 1295 –1298. [in English]
- Kasianov, G. & Osipchuk, S. (2017). Istoricheskaya politika v Ukraine v kontekste konflikta s Rossiei, 1990–2017. [Historical politics in Ukraine in the context of the conflict with Russia, 1990–2017]. *NeObektivnie konflikti: Politicheskie praktiki razdeleniya obshchego proshlogo. Rossiya, Ukraina, Moldova i Pridnestrove: analiz i rekomendatsii. red. S. Rummyantsev. – Non-Objective Conflicts: Political Practices of Dividing a Common Past. Russia, Ukraine, Moldova and Transnistria: Analysis and Recommendations*. ed. S. Rummyantsev. Berlin. 57–96. [in Russian].

- Koposov, N. (2018). *Memory Laws, Memory Wars. The Politics of the Past in Europe and Russia*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English]
- Kubik, Jan. & Bernhard, Michael. (2014). *A Theory of the Politics of Memory. Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration*, edited by Jan Kubik and Michael Bernhard. Oxford: Oxford University Press. 7–36. [in English]
- Kyrydon, A. M. (2016). *Heteropii pamiati: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiati*. [Heteropias of Memory: Theoretical and Methodological Problems of Memory Studies]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Leaders of Eastern European countries (2022) *Kerivnyky skhidnoevropeiskykh derzhav napysaly lyst-zvernennia pro yevropeisku pamiat*. [Leaders of Eastern European states wrote a letter of appeal about European memory]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/08/3/161638/> [in Ukrainian].
- Masnenko, V., Telvak, V., Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the «Wild field» to Russian occupation. *Analele Universităţii din Craiova. Istorie*. Nr. 2 (40). 101–114. DOI:10.52846/AUCSI.2021.2.08 [in English].
- Memory and Theory (2013) *Memory and Theory in Eastern Europe*. ed. Uilleam Blacker, Alexander Etkind & Julie Fedor. New York: Palgrave Macmillan. [in English]
- Miller, A. I. (2020). Russia and Europe in Memory Wars. *Political Use of the Past in Russia and Abroad: Collection of essays*. ed. Miller A. I., Malinova O. Y., Efremenko D. V., Voronovici A. A. Moscow. 211–223. [in English]
- Miller, A. I. (2024). Global Memory Culture in Doubt. *Russia in Global Affairs*. 22(3). 32–44. DOI: 10.31278/1810-6374-2024-22-2-32-44. [in English]
- Minakov, M. (2020). Othering from within. The ideological function of Ukrainian Institute of National Remembrance in 2015–2018. *Ideology And Politics Journal*. № 2 (16). 215–228. [in English]
- Nagorna, L. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii*. [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat. per. z fr.* [Present, nation, memory. Trans. from French]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Plekhanov, A. A. (2018). *Razrushenie prostranstva sovetского simvolicheskogo gosподstva v postsovetской Ukraine*. [The Destruction of the Space of Soviet Symbolic Domination in Post-Soviet Ukraine]. *Politicheskaya nauka – Political Science*. № 3. 231–263. DOI: 10.31249/poln/2018.03.10. [in Russian].
- Rudling Per Anders, (2021). Managing Memory in Post-Soviet Ukraine: From «Scientific Marxism-Leninism» to the Ukrainian Institute of National Memory (1991–2019). *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 7, no. 2. 85–136 [in English].
- Rudling, Per A. (2024). *Tarnished Heroes: The Organization of Ukrainian Nationalists in the Memory Politics of Post-Soviet Ukraine*, ibidem-Verlag, Hannover, Stuttgart. [in English]
- Stora, B. (1999). *Le transfert d'une mémoire: de l'«Algérie française» au racisme anti-arabe*. Paris, La Découverte. [The Transfer of Memory: From «French Algeria» to Anti-Arab Racism. Paris, La Découverte]. [in French]
- Telvak, V., Masnenko, V. (2021). Ukraine Crisis: російсько-українська війна очима кореспондентів «BBC News». *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriya Istorychni nauky – Bulletin of Cherkasy University: Historical Sciences Series*. № 2. 136–143. DOI: 10.31651/2076-5908-2021-2-136-144 [in Ukrainian].
- Telvak, V., Ilnytskyi, V. (2023). A year of existential war in analytical reflections of the Warsaw Centre for Eastern studies. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk – East European Historical Bulletin*. № 27. 249–258. DOI: 10.24919/2519-058X.27.281552 [in English]
- Telvak, V., & Werner, W. (2023). Interest in Historical Figures on the World Wide Web as a Marker of Historical Consciousness in Contemporary Ukraine. *Eminak*. (1(41), 234–254. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).635](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).635) [in English]
- Voronovich, A. A. (2018). Rol yevropeiskoi politiki pamyati v gosudarstvennoi istoricheskoi politike Moldovi i Ukraini v 2000-kh godakh. [The Role of European Memory Policy in State Historical Policy of Moldova and Ukraine in the 2000s]. *Politicheskaya nauka – Political Science*. № 3. 204–230. DOI: 10.31249/poln/2018.03.09. [in Russian].
- Yaremchuk, V., Telvak, V., Masnenko, V., Telvak, V. (2024). Representation of Ukraine in Russian history textbooks (until 2021). *Danubius*. XLII, 179–203. [in English]
- Yurchuk, Y. (2017). Reclaiming the past, confronting the past: OUN–UPA memory politics and nation-building in Ukraine (1991–2016). *War and memory in Russia, Ukraine and Belarus*. J. Fedor et al. (eds). New York. Palgrave Macmillan. 107–137. [in English]
- Zayarnyuk, A. (2022). Historians As Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. October 26. Vol. IX. No. 2. 191–212. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/754/378>. [in English]